

نگاهی منتقدانه بر تذکره «حدیقه هندی» تألیف بهگوان داس هندی

سید نقی عباس «کیفی»♦

پروفسور شریف حسین قاسمی از جمله ایران‌شناسان برجسته هند به‌شمار می‌روند که در چهل سال اخیر کارهای شایسته‌ای در عرصه‌های تصحیح متون، تاریخ ادبیات، نقد ادبی، ترجمه و پژوهش‌های علمی از ایشان به ثبت رسیده است. یکی از کارهای بسیار مهم و شایان ذکر ایشان، تصحیح تذکره «حدیقه هندی» است.

تذکره «حدیقه هندی»، تألیف بهگوان داس هندی، از جمله تذکره‌هایی است که در قرن دوازدهم هجری (هیجدهم میلادی) در هند تألیف شد و با مقدمه، تصحیح و تعلیقات پروفسور شریف حسین قاسمی در سال ۲۰۱۵م توسط هیئت ملی نسخ خطی [National Mission for Manuscripts]، دهلی‌نو در ۴۸۶ صفحه و در قطع وزیری به‌چاپ رسیده است.

صفحه ۱ تا ۲۴ این کتاب شامل فهرست مطالب مفصلی است که خواننده توسط آن به سهولت به مطالب کتاب دسترسی پیدا می‌کند. از صفحه ۲۵ تا ۲۶ تقریظ دکتر علیرضا قزوه و از صفحه ۲۷ تا ۵۳ مقدمه‌ای جامع مشتمل بر ۲۶ صفحه به زبان فارسی است که اطلاعات مفیدی به خواننده می‌دهد.

متن اصلی تذکره «حدیقه هندی» (از صفحه ۵۴ تا صفحه ۲۹۸) حاوی ۲۴۴ صفحه است، و تعلیقات از صفحه ۲۹۹ آغاز و تا ۴۱۳ ادامه دارد. در پایان یک مقدمه

۱۶ صفحه‌ای به زبان انگلیسی نیز ارائه شده است.

نسخه خطی تذکره «حدیقه هندی»، با وجودی که ذکر آن در آثار بهگوان داس و همچنین کارهای معاصرین او یافت می‌شد، اما در دست نبود، تا آن‌که نسخه منحصر به فرد آن توسط پروفسور شریف حسین قاسمی در کتابخانه آیت‌الله مرعشی در قم پیدا و کتاب حاضر بر اساس آن تصحیح شد.

اما جای تأسف است که مصحح ارجمند به دلیل در اختیار نداشتن تصویری شفاف از اثر، ناچار از تصحیح بخش‌های خوانای آن یعنی فقط «چمن چهارم» و «باب دوم» آن شده است، و همین بخش را بعد از تصحیح به چاپ رسانده است. مصحح خود در این باره می‌گوید:

«در نظر داشتم که «حدیقه هندی» را به شکل کامل تصحیح و چاپ کنم. چون میکروفیلم آن از کتابخانه مرعشی به دستم رسید و از آن عکس گرفتم و به نقل پرداختم، متوجه شدم که عکس این میکروفیلم خیلی ناقص است و با وجود تلاش‌های زیاد نتوانستم آن را به درستی بخوانم. برای استفاده از اصل نسخه دو مرتبه به قم رفتم، ولی ممکن نشد که این نسخه را زیارت کنم. همچنین باری دوران اقامت کوتاه در تهران، و کمبود وقت مانع شد که از متن این تذکره که جناب آقای جلال حسین (ساکن پاراچنا، پاکستان) برای اخذ دکتری از دانشگاه تهران، ایران در ۱۹۹۴م. تصحیح و تحشیه نموده‌اند، چنان که شایسته بود، استفاده کنم. بنابراین تصمیم گرفتم که فقط چمن چهارم و باب دوم «حدیقه هندی» را تصحیح نمایم، زیرا بدون مطالعه اصل نسخه اثری به مشکل می‌توان آن را به درستی خواند و نقل کرد»^۱.

تذکره «حدیقه هندی» اساساً شامل دو «باب»، دو «رکن»، چهار «فصل» و چهار «چمن» بود. جزئیات این ابواب یا فصل‌بندی به شرح ذیل است:

باب اول: مشتمل بر مقدمه و دو رکن؛

مقدمه در وصف نواب مستطاب معالی القاب، سلیمان شوکت، آصف منزلت، وزیر

۱. حدیقه هندی، مقدمه، ص ۴۹.

اعظم میر معظم نواب آصف الدوله بهادر ادام الله افضاله و عم نواله، چون راقم نمک پرورده این خاندان عالی شأن است، صدر این صحیفه را به نام نامی و ذکر سامی ترشح ساختن مناسب دانست.

رکن اول: در ذکر جناب ارشادمآب، فخر زمان و زمین، میرزا محمد فخر مکین مدخل الله معین، چون ذکر تلامذه آن حضرت اکثر در این مجموعه خواهد آمد، مکرر نام واجب الاحترام در هر مقام آوردن دور از ادب می‌داند، به جناب ارشادمآب اکتفا خواهد نمود.

رکن دوم: در وصف هندوستان جنت نشان و صوبه جات این بلاد مینوسواد؛

باب دوم: در ذکر پردگیان معنی یاب و خاتمه کتاب و احوال خود؛

فصل اول: وصف سراپای معشوق؛

فصل دوم: بیان فارسی و فضیلت آن؛

فصل سوم: در بیان کلام موزون؛

فصل چهارم: آغاز شعر و شاعری؛

چمن اول: وصف پادشاهان عالم پناه و شاهزادگان عالی جاه که کوس شاعری

نواخته‌اند؛

چمن دوم: در وصف وزرای عالی مقدار و امرای ذوی الاقتدار که به شغل سخنوری

پرداخته‌اند؛

چمن سوم: در ثنای مشایخ کبار و فقرای عبادت شعار که اکثر سخن سرا بوده‌اند؛

(نسخه خطی «حدیقه هندی» فاقد سیزده ورق آغازین این چمن است و فقط ترجمه

احوال آخرین شاعر عارف شیخ خوب الله اله آبادی موجود است)

چمن چهارم: در وصف شعرای صاحب کمال و سایر موزونان بلندخیال که در

فصاحت و بلاغت بر روی سخن گشوده‌اند^۱.

جمعاً تعداد شاعرانی که شامل در این کتاب هستند ۴۴۴ است، که از ترجمه

«ابوالفرج رونی» آغاز و بر ذکر «محمد یکتا» پایان می‌پذیرد، ترتیب اسامی شاعران

۱. حدیقه هندی، مقدمه، ص ۴۰-۳۹.

الفبایی است و هر ردیف «روضه» خوانده شده است. بهگوان داس در سبب تقسیم‌بندی ابواب در مقدمه خود چنین می‌نویسد:

از این جهت که حدیقه را دو باب، تا از یکی درآیند و از دیگر برآیند، و فصول و چمن‌ها لازم؛ این حدیقه به دو باب و چهار فصل و چهار چمن تزیین یافت، به جای ردیف، روضه، زیب اوراق گردید.^۱

شایسته ذکر است که بهگوان داس در ابتدای هر «چمن»، مقدمه‌ای به مناسبتِ مطلب آن «چمن» آورده است.

پروفسور شریف‌حسین قاسمی در مقدمه‌ای که بر تذکره «حدیقه هندی» نوشته است به شرح احوال کامل زندگی بهگوان داس هندی بر اساس بیانات مؤلف و آنچه که در تذکره‌های معاصر او آمده است، پرداخته است.

مصحح بنا بر آن‌که نسخه «حدیقه هندی» فاقد نام کاتب بوده است و بنا بر یادداشت‌های لابه‌لای متن که به منظور اصلاح در متن اصلی و در میان عبارات با همان خط که در سایر بخش‌های نسخه کتابت شده است، نتیجه گرفته است که این نسخه پیش‌نویس اولیه تذکره و به خط خود مؤلف، یعنی بهگوان داس هندی است.

مصحح، در ذیل سال تألیف تذکره «حدیقه هندی»، بیان می‌کند که این تذکره رسماً در سال ۱۲۰۰ ه.ق. ۶/۱۷۸۵ م. به تکمیل رسید.^۲ مصحح ماده تاریخ اتمام تألیف از «سنات سینگ بیدار» را بدین صورت نقل کرده که «چمنستان لاله هندی است» و در حاشیه می‌نویسد:

در این قطعه، واژه‌های ردیف: بندی‌ست، هندی‌ست، نوشته شده، از ماده تاریخ «چمنستان لاله هندی‌ست» ۱۱۹۹ ق. به دست می‌آید، ولی اگر «هندی‌ست» را «هندی است» بنویسیم، ۱۲۰۰ ق. به دست می‌آید که در حقیقت سال تکمیل «حدیقه هندی» است.^۳

۱. حدیقه هندی، مقدمه، ص ۳۹.

۲. همان، ص ۴۲.

۳. همان.

اما به نظر می‌رسد، که وقتی «هندی‌ست» را «هندی است» بنویسیم یا بخوانیم، مصراع از وزن می‌افتد و افتادگی وزن قابل پذیرفتن نیست. کاش به روشنی مشخص می‌کردند: به چه دلیلی سال ۱۲۰۰ق. را سال تکمیل تذکره قرار داده‌اند و چه چیز مانع پذیرفتن نتیجه ماده تاریخ یعنی ۱۱۹۹ق. است؟ درحالی‌که خواه سال تکمیل تذکره ۱۱۹۹ق. باشد یا ۱۲۰۰ق.، بهگوان داس به حک و اصلاح و حتی اضافه کردن بر متن ادامه داده است. چنان‌که از ترجمه «عنایت بیگ ساکن» معلوم می‌شود که مؤلف تا سال ۱۲۱۱ق. (حدیقه هندی، ص ۱۳۲) به این کار پرداخته است.

از آن‌جا که مصحح به تصحیح متن اصلی تذکره «حدیقه هندی» پرداخته است به نظر می‌رسد در ذیل تراجم برخی از شعراء دوگانگی‌ها و تناقض به چشم می‌خورد. نظیر:

۱. در شرح احوال بهگوان داس هندی درباره سال ولادت وی آمده است: «او پسر ذلپت داس ولد هرنیس رای بوده و در منزل نیای مادری اش لاله‌رام غلام قانون‌گو در صیدپور در ۱۱۶۲ق. / ۱۷۴۹م. متولد شد»^۱.
«هندی در سال ۱۱۶۴ق. به دنیا آمده بود»^۲.
۲. در ذیل شرح احوال آزاد بلگرامی (حدیقه هندی، ص ۷۱)، سال ولادت آزاد «بیست و پنجم صفر سنه هزار و یکصد و هفده هجری» درج شده است در حالی که سال ولادت آزاد ۱۱۱۶ه.ق. / ۱۷۰۴م. (احوال و آثار آزاد بلگرامی، ص ۲۱؛ دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۱، ص ۳۱۷) است.
۳. «در سیوستان تذکره الشعرا مسمی به «ید بیضا» تألیف نموده. تاریخ اتمامش «طبع سلیم ید بیضا نمود» (۱۱۴۸ه) فرمود»^۳.
شایان ذکر است که از جمع و تفریق ماده تاریخ «طبع سلیم ید بیضا نمود» سال ۱۱۴۸ه.ق. به دست می‌آید، که هرچند تاریخ درست به پایان رسیدن تذکره «ید بیضا»

---

۱. حدیقه هندی، مقدمه، ص ۲۸.
۲. همان، ص ۴۳. بهگوان داس هندی (۱۱۶۴ق. / ۱۷۵۱م.) برای اطلاعات بیشتر ر.ک: «دایرةالمعارف بزرگ اسلامی»، ج ۱۳، ص ۲۰۲.
۳. حدیقه هندی، ص ۷۲.

است، اما اصل ماده تاریخ که در سایر تذکرها و در آثار خود آزاد بلگرامی نیز ثبت شده، «طبع کلیمم ید بیضا نمود»^۱ است.

در توضیح این تناقض شاید بتوان گفت که، بهگوانداس هندی سال دقیق تألیف تذکره «ید بیضا» را می‌دانسته یا شنیده، اما تذکره را ندیده و ماده تاریخ اصلی را نمی‌دانسته، ولی از آنجا که خود شاعر بوده، آنچه نیم و ناقص در ذهنش مانده را با ترکیب «طبع سلیم» ساخت که دارای همان تاریخ است.

۴. در بخش تعلیقات، در ذیل آزاد بلگرامی و در باب تذکره «مآثرالکرام» گفته شده که این تذکره «شامل دو فصل: فصل اول، ذکر هشت نفر از فقرای بلگرام، و در فصل دوم، ذکر هفتاد نفر از فضای بلگرام، در ۱۱۶۶ق. به پایان رسید»^۲.

با نگاهی به تذکره «مآثرالکرام» اثر آزاد بلگرامی مشخص می‌شود که «فصل اول مآثرالکرام دارای ذکر ۸۰ نفر از فقرای بلگرام، و فصل دوم آن مشتمل بر ذکر ۷۳ نفر از علماء و فضای بلگرام است. این کتاب جمعاً مشتمل بر ترجمه ۱۵۳ نفر از فقراء، علماء و فضلاء است و در آن ۹۶ نفر از منطقه بلگرام و ۵۷ نفر از مناطق مختلف هندوستان و جاهای دیگر می‌باشند»^۳.

به نظر می‌رسد که بهتر بود مصحح ارجمند در پاورقی ضمن اشاره به سهو مؤلف اصلی، موارد اختلاف را ذکر می‌فرمودند.

یکی از بخش‌های مهم تذکره «حدیقه هندی» تصحیح پروفیسور شریف حسین قاسمی، بخش تعلیقات است. که از صفحه ۲۹۹ تا صفحه ۴۱۳ را شامل می‌شود. در عین این که این بخش یکی از مهم‌ترین و مفیدترین بخش‌های کتاب است و اطلاعات ارزشمند مصحح را در بسیاری بخش‌ها به خواننده منتقل می‌کند، اما به نظر می‌رسد که به جای ایجاز و اختصار، اطناب در برخی مطالب این بخش که عموماً در همه تذکرها یافت می‌شود، زیبایی این بخش را کم‌رنگ کرده است.

۱. تاریخ اتمام تذکره «ید بیضا»، «طبع کلیمم ید بیضا نمود» (احوال و آثار آزاد بلگرامی، ص ۱۰۸) است. که از آن سال ۱۱۴۸ق. به دست می‌آید.

۲. حدیقه هندی، ص ۳۱۲.

۳. احوال و آثار آزاد بلگرامی، ص ۱۹۲.

با توجه به این که تایپ‌کننده کتاب به زبان فارسی مسلط نبوده، اشتباهاتی نیز در آن راه یافته است. این اشتباهات تایی در بسیاری جاها در خواندن متن کتاب مشکل ایجاد می‌کند. پیشنهاد می‌شود که در چاپ دوم تذکره «حدیقه هندی» ضمن نمونه‌خوانی دقیق متن موارد فوق، حتماً در نظر گرفته شود.

در مجموع تذکره «حدیقه هندی» تصحیح پروفیسور شریف‌حسین قاسمی از مجموعه تذکره‌های بسیار مهمی است که جای آن در بین متون فارسی تألیف‌شده در هند در قرن ۱۲ خالی بود، و می‌توان گفت که متن حاضر متعلق به آن دوره برای مطالعه شاعران فارسی‌گوی به ویژه درباره کسانی که ذکرشان جای دیگر نیامده، بسیار باارزش است. تصحیح و چاپ این اثر از شمند قرن دوازدهم به پژوهشگرانی که در حوزه زبان و ادبیات فارسی شبه‌قاره علاقمند هستند، کمک خواهد کرد و از این نظر کار ایشان بسیار با ارزش و شایسته تقدیر است.

منابع

۱. افشاریان، مرجان؛ بهگوان داس هندی، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، (بوسنه سرای - پوریای ولی)، جلد ۱۳، ص ۲۰۲-۲۰۳، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۷ش. ۱۹۸۸م.
۲. خیام‌پور، عبدالرسول، فرهنگ سخنوران، تهران، انتشارات طلایه، ۱۳۶۸ش. ۱۹۸۹م.
۳. رضازاده لنگرودی، رضا؛ آزاد بلگرامی، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، (آب - آل داوود)، جلد ۱، صص ۳۱۷-۳۱۹، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۷ش. ۱۹۸۸م.
۴. عباس، سیدحسن؛ احوال و آثار میر غلام‌علی آزاد بلگرامی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۴ش. ۲۰۰۵م.
۵. عطاء کاکوی، عطاءالرحمان، تذکره سفینه هندی، پتنا، ۱۹۸۵م.
۶. نقوی، سید علی‌رضا، تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان، تهران، چاپ علی‌اکبر علمی، ۱۹۶۴م.
۷. هندی، بهگوان داس؛ تذکره حدیقه هندی، مقدمه، تصحیح و تعلیقات پروفیسور شریف‌حسین قاسمی، دهلی نو، هند: نیشنل میشن فار مینسکریپتس (NMM)، ۲۰۱۵م.

8. Beale, Thomas William: *The Oriental Biographical Dictionary*, Calcutta, 1881
9. Hadi, Nabi, *Dictionary of Indo-Persian Literature*, New Delhi, 1995
10. Kaify, S. Naqi Abbas, *Tadhkirai Ḥadīqa-i Hindi*, Biography and Academic Life of Prof. Shareef Husain Qasemi, Society for the Appreciation of Cultural Works and Dignitaries, Tehran, 2016, pp. 195-204
11. Storey, C. A., *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, London, 1927.